

Kad magazinų veikimo praktika nepateisina savo tikrosios paskirties, o, priešingai, savo privalomomis grūdų rinkliavomis tik prisideda prie valstiečio ūkio išnaudojimo, netrukus suprato ir patys valstiečiai. Dažni atvejai, kada paramos reikalingi valstiečiai kreipdavosi į magaziną ir rasdavo jį tuščią, vertė juos su nepasitikėjimu žiūrėti į visą tokį tariamosios paramos organizavimo reikalą. Neretai ir jie patys, norėdami užbėgti dvarininkui už akių, jėga įsiverždavo į magaziną ir jo atsargas išsidalydavo. Tokie atvejai ypač padažnėdavo sunkiaisiais karų ir panašiais socialinių sukrėtimų metais, kada valstiečių gyvenimo sąlygos ypatingai pablogėdavo.

Pavieniams valstiečiams magazinų suteiktoji parama nesumažino, o ir negalėjo sumažinti bendro valstiečių masės apiplėšimo.

Magazinai veikė visą XIX šimtmetį; jie pamažu išnyko jau XX amžiaus pradžioje¹.

¹ Dar 1905 m. «Okininko» Nr. 5, greta kitų valstiečių savivaldos teisių išplėtimo, reikalaujama didesnio savarankiškumo ir magazinų tvarkyme.

RYKŪNĖ

D. BUTENAS

Lietuvių kalboje yra nemaža išnykusių žodžių. Jie išnyko drauge su tais daiktais arba žmonėmis, kuriems pavadinti jie buvo skirti. Snekamajoje kalboje nebėra *apidemės, pasėdžio, veldamo, rykūnės* ir daugelio kitų feodalinės visuomenės laikotarpiu vartotų sąvokų, kurių išaiškinimas turi nemaža reikšmės lietuvių tautos kultūros istorijai.

Žemės ūkis Lietuvoje nuo senų laikų šalies gamyboje užėmė reikšmingą vietą. XV a. pasirodė nauji, tobulesni gamybos įrankiai — dvinoragis arklas ir pažangesnė žemdirbystės technika — trilaukis su sėjomaina, kėlė ūkio produktyvumą. Šios naujovės XVI a. pirmojoje pusėje dar plačiau išigalėjo, o valakų reformos metu valstybinuose dvaruose buvo padarytos privalomomis¹. Valstybinių dvarų pavyzdžiu pasekė ir privatūs žemvaldžiai, pertvarkydami savo ūkius.

Praplatėję dvarų dirbantieji laukai reikalavo daugiau ir geresnių gyvulių, nes tam tikrą dalį lauko darbų atliko paties dvaro šeimyna su dvaro įrankiais ir gyvuliais. Dvaro dirbamių laukų plėtimo tendenciją ir reikalavimą turėti pakankamą kiekį darbinių gyvulių galima matyti iš didžiojo kunigaikščio 1529 metų instrukcijos Vilniaus ir Trakų vaivadijų dvarų valdytojams². Tolesnė XVI a. ūkininkų santykių raida rodo nuolatinį valstybės rūpinimąsi pakelti dvarų ūkio pajamingumą.

Gyvulininkystės vystymą skatino ne vien tik darbinių gyvulių poreikavimas, bet ir tai, kad gyvulininkystė buvo svarbus maisto produktų šaltinis, reikalingas paties feodalo ir dvaro šeimos narių maitinimuisi ir apsirengimui. Gyvulininkystės produktų, kaip odų, kailių, vilnų, mėsos, pieno produktų, realizavimas rinkoje teikė stambias pajamas valstybės išdui ir feodaliniams žemvaldžiams.

Visapusiškas gyvulininkystės svarbos supratimas iškėlė reikalą skirti jai rimtą dėmesį. Gyvulių auginimui bei priežiūrai ir iš jų gaunamiems produktams tvarkyti buvo išskirti specialūs asmenys, kurie per tam tikrą laiką tapdavo nuolatiniais savo darbo specialistais.

Svarbiausias asmuo, rūpinęsis produktyviaja gyvulių banda, buvo rykūnė. Kitus dvaro gyvulius, kaip arklius, kumeliukus, paprastai prižiūrėjo arklininkas³.

Terminas *rykūnė* greičiausiai yra kilęs nuo veiksmazodžio *rykauti, tvarkyti*⁴. Tai rodytų, jog rykūnės terminas iš gyvosios liaudies kalbos bus patekęs į oficialiąją Lietuvos senųjų aktų kalbą. Taip vadinamų dvaro šeimos narių aptinkame Raguvoje, Ukmergės paviete, 1610 m.⁵, Dvareliškyje,

¹ J. Jurginis, Žemdirbystė ir žemės ūkio technika Lietuvoje XIII—XV amžiais.— Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A. 1. 57—74, Vilnius, 1955.

² LIS, 1, 108⁹¹.

³ LMPb, 1, 618.

⁴ Plg. M. Daukša, Postilė, 3. Kaunas, 1926; o taip pat senovės prūsų *richawie*-valdo.

⁵ VUB, Uk. P., 13887, 262 a., 268 a., 270 a.

Kauno paviete, 1566 m.¹, Ugionyse, Ariogalos v., 1584 m.², Starinkuose, Minsko paviete, 1563 m.³, Sarnakuose, Melniko paviete, 1662 m.⁴, o taip pat centro valdžios raštuose bei instrukcijose. Šis terminas buvo vartojamas ne tik dabartinėje etnografinėje Lietuvoje, bet ir vakarų Baltarusijoje ir net kai kuriose Ukrainos vietose.

Rykūne XVI a. pirmojoje pusėje buvo skiriama moteris iš tos pačios dvaro nelaisvosios šeimos tarpo. Ikireforminės didžiojo kunigaikščio ūkinės instrukcijos ir kiti teisiniai aktai nekalba apie išskirtinę rykūnės padėtį. Matyt, tada jos gyvenamasis būstas, išlaikymas ar dalinis atlyginimas ir apskritai jos padėtis nesiskyrė nuo kitos dvaro šeimos. Tokį teiginį gali patvirtinti ir tas faktas, jog 1549 m. Kostiuškovskio dvarelyje rykūnė Barbora buvo nelaisva⁵. 1566 m. Kauno pavieto Pokerčės dvarelio žemvaldys pirko nelaisvą mergaitę, kuri užaugusi tame pat dvarelyje ėjo rykūnės pareigas⁶.

Rykūnės ekonominė padėtis kartais buvo ne blogesnė už lažinio valstiečio padėtį, tačiau ji neturėjo asmeninės laisvės. Bet tai nekludė rykūnei sukurti šeimą, o kartais ji net galėdavo ištekėti už laisvo vyro⁷.

Tam tikra dvaro nelaisvosios šeimos dalis įsikurdavo gyventi atskirais kiemais šalia dvaro. Specifinis rykūnės darbas ir jos ūkinės reikšmės dvaro sodyboje augimas nulemia tai, jog ir ji ima gyventi nebe šeimyninėje. Ji gauna atskirą trobą ir netgi visą kiemelį su kitais ūkiniais pastatais. 1554 m. Nemenčinės dvaro rykūnė turėjo atskirą kiemą, kuriame stovėjo troba, o šalia jos klėtėlė⁸. Šalia jos individualaus kiemo buvo statomi dvaro pastatai, reikalingi rykūnės tvarkomiems maisto produktams gaminti ir laikyti — kamaros pienui, sūrinės ir pan.

Rykūnę randame visur, kur tik buvo kiek didesnis skaičius dvaro gyvulių. 1542 m. Perelazų dvarelyje buvo 3 jaučiai, 5 karvės, 14 kiaulių, 5 teičios, 5 žąsys ir 35 arkliai. Tame pat dvarelyje nelaisvosios šeimos buvo 6 vyrai, 6 moterys bei 3 jų sūnūs ir rykūnė su dukra⁹. Kostiuškovskio dvarelyje 1549 m. buvo 4 jaučiai, 2 melžiamos karvės, 2 veršiukai, 3 avys, 7 žąsys, 30 vištų, 4 antys. Kiaulės tais metais dėl ligų buvo išnykusios. Dvaro šeimyną, laisvą ir nelaisvą, sudarė 3 vyrai, 3 moterys, rykūnė ir 2 piemenys¹⁰.

Stambesnėms gyvulių bandoms prižiūrėti ir iš jų gaunamiems produktams sutvarkyti vieno asmens buvo per maža, todėl rykūnei į pagalbą būdavo duodama daugiau žmonių iš dvaro šeimos. Prie jos buvo priskiriami vaikai, galį paganyti paukščius ir gyvulius, šerikės, o taip pat mergos, kurios, esant reikalui, padėdavo. Kad prie rykūnės dirbdavo ir daugiau žmonių, minima 1547 m. instrukcijoje Vilniaus ir Trakų pavietų dvarų seniūnams ir laikytojams¹¹. Iš tos pačios instrukcijos matyti, jog rykūnės ir kitų gyvulininkystės srityje dirbusių mergų darbas užėmė labai daug laiko ir buvo nemenkai vertinamas. Visos jos buvo atleidžiamos nuo verpimo ir drobės audimo prievolių, tuo tarpu kai iš kitų dvaro šeimos moterų to buvo kuo griežčiausiai reikalaujama¹².

Besivystant ekonominiams santykiams, palaipsniui keitėsi nelaisvosios dvaro šeimos, į kurios sudėtį įėjo ir rykūnė, turtinė padėtis. Matyt, pa-

¹ VUB, Kauno ž., 13817, 95 a.

² JLZ, 1, 195¹⁰.

³ DMA, 1, 139.

⁴ AVK, 33, 443.

⁵ DMA, 1, 108.

⁶ VUB, Kauno ž., 13817, 198 a.

⁷ DMA, 1, 108.

⁸ IA, 1, 77⁸⁷.

⁹ IA, 1, 17.

¹⁰ DMA, 1, 108—109.

¹¹ LMPb, 30, 607.

¹² Ten pat, 607—608.

ties dvaro pastangomis nelaisvoji šeimyna buvo skatinama įsigyti savo gyvulių ir ariamosios žemės. Tokiu atveju sumažėdavo dvaro rūpestis šeimyna. Jokio turto neturį šeimos nariai gaudavo visą išlaikymą iš dvaro, o šiek tiek prasigyvenę — tik vadinamąją *mėnesinę*. Mėnesinė, t. y. produktai šeimynykščių išlaikymui, teikė dvarui tą pranašumą, jog šeimyna pati pasigamindavo sau maistą, pagaliau ir pati jų mėnesinė buvo mažesnė negu tų šeimos narių, kurie tokio turto neturėjo. Kaip matyti iš 1529 m. instrukcijos, vienį nelaisvosios šeimos nariai turėjo savo žemės sklypelius ir nuosavų gyvulių, kiti neturėjo. Pirmieji iš dvaro gaudavo mėnesinės pusantros kapos rugių metams, o pastarieji 4 kartus per metus po statinę rugių¹. Instrukcijoje, nors ir skatinančioje vystyti gyvulininkystę, neminimi specialūs žmonės, skirti gyvuliams prižiūrėti. Taigi rykūnės ir aplamai gyvulininkystės srityje dirbusiųjų butis buvo analogiška atitinkamos ekonominės padėties nelaisvojo šeimynykščio padėčiai.

1547 m. instrukcijoje rykūnės darbas jau skiriamas nuo kitų šeimos narių darbo. Apie atskirą jos atlyginimą ir čia nekalbama. Tačiau, ilgainiui kai kuriuose dvaruose toks skirtumas jau ima reikštis. 1551 m. Balninkų dvare visiems šeimynykščiams mėnesinės duodama po 3 kapas rugių, rykūnei — 6 kapas. 1552 m. tame pačiame dvare rykūnei vėl dvigubai daugiau atlyginama negu kitiems². Tačiau drauge reikia pažymėti, kad rykūnei kol kas buvo mokama grūdais arba javais, t. y. feodalinių žemvaldžių mažiau vertinamu daiktu. Tik vėliau buvo įvestas piniginis mokestis.

XVI a. antrojoje pusėje žymiai pasikeitė nelaisvosios dvaro šeimos ekonominė ir teisinė padėtis. Valstybinių dvarų pertvarkymas, žinomas valakų reformos vardu, turėjo didelės reikšmės visos dvaro šeimos likimui, o taip pat ir rykūnės darbui bei jos padėčiai. Reformos nuostatų reikalavimu nelaisvoji šeimyna buvo iškelta iš dvaro sodybos ir įkurdinta atskiruose ūkiuose, suteikiant kiekvienai šeimai po 3 margus žemės³. Dvaro ūkis buvo paremtas lažinių valstiečių prievolėmis. Šeimos skaičius dvare smarkiai sumažėjo. Vis daugiau valstybinių ir privačių savininkų dvarų ėmė tvarkyti valakų nuostatų pagrindais.

Dvaro laukai ir toliau buvo plečiami, kartu didėjo ir gyvulininkystės reikšmė. Prie kiekvieno valstybinio palivarko buvo įsakyta laikyti bent po 20 karvių. Prie karvių bandos dar buvo laikomi jaučiai, avys ir ožkos⁴.

Gyvulių skaičius įvairiuose poreforminiuose dvaruose buvo įvairus. 1563 m. Panevėžiuko dvarelyje, Vilkijos v., gyvulių bandą sudarė 2 jaučiai, 1 bulius, be to, buvo 7 senos ir 29 jauniklės žąsys. Javų buvo pasėta 115 druskinų statinių⁵. Viduklės dvarelyje, kuriame 1591 m. taip pat buvo rykūnė, dvaro galvijų bandą sudarė 5 karvės, 1 bulius, 5 veršiukai, 19 avių ir 1 avinas, 3 ožkos ir 1 ožys, 3 kiaulės ir meitėlis, 11 paršų, be to, buvo 5 žąsys, 10 vištų. Javų buvo pasėta 26 druskinės statinės⁶. Nors pagal pasėtą javų kiekį Panevėžiuko dvarelis buvo didesnis už Viduklės, bet gyvulių turėjo žymiai mažiau negu pastarasis. Vis dėlto, nepaisant gyvulių skaičiaus, rykūnės buvo abiejuose dvareliuose. Atrodo, į rykūnės darbo apimtį, bent nedaug gyvulių turinčiuose dvaruose įėjo ir tokios pareigos, kaip maisto gaminimas dvaro šeimynai. 1600 m. Kraukėnų dvare, Upytės pav., rykūnės žinioje buvo 2 katilai: didesnis ir mažesnis, reikalingi šeimos valgio gaminimui. Be to, ta pati rykūnė pas save saugojo 104,5 uolekčio audeklo⁷.

¹ LIŠ, 1, 107².

² IA, 1, 555²⁰ ir 556²⁰.

³ LMPb, 30, 552; LIŠ, 1, 174¹⁶.

⁴ LMPb, 30, 552; LIŠ, 1, 175—176.

⁵ IA, 1, 153—154.

⁶ Ten pat, 311.

Valakų reformos nuostatai, įvertindami gyvulininkystės reikšmę, aiškiai nurodė ir išskyrė iš kitos šeimos tarpų rykūnės samdymo sąlygas valstybiniuose dvaruose. Už jos darbą per metus turėjo būti mokama 2 kapos grašių pinigais ir 4 statinės rugių. Rykūnei į pagalbą, esant reikalui, turėjo būti samdomos už pinigus mergos². Šie nuostatai nelietė privačių žemvaldžių, todėl ir ateityje rykūnėms galėjo būti mokama, ypač privačių feodalų dvaruose, ne pinigais, o natūra.

Rykūnės buvo samdomos tik iš valstiečių tarpo. Rykūnių bajorių nesutinkame.

XVII a. rykūnės pareigos plėtėja. Žinių apie rykūnės darbą XVII a. suteikia 1673 metų Jono Hermano iš Niborkų instrukcija³. Instrukcijoje nurodoma, ką privalo rykūnė daryti karvių pieningumui kelti, kaip jas prižiūrėti⁴, kaip tvarkyti ir saugoti pieno produktus: pieną, grietinę, sviestą, sūrį⁵. Ji turi gydyti susirgusius gyvulius: avis, karves, veršiukus, kiaules, rinkti vilnas ir plunksnas⁶. Iš instrukcijos matyti, jog rykūnė turėjo rūpintis kai kurių maisto produktų, pavyzdžiui, paukštienos ir daržovių, tiekimu žemvaldžio ir šeimos stalui⁷.

Rykūnei už jos darbą kai kur jau imama atlyginti pinigais, kai kur, atrod, pagal seną paprotį, kaip ir visai dvaro šeimynai, atlyginama bėralu. Kai kuriose vietose rykūnei buvo mokama pinigais, produktais ir aprangos dalykais. Raseinių klebonijos rykūnei 1600 m. buvo susitarta mokėti per metus po 4 kapas grašių⁸. Juostos dvarelyje 1610 m. šeimos atlyginimui duota bėralo⁹. Breslaujos klebonijos rykūnei be pinigų dar buvo duoti batai, korpės¹⁰.

Gyvenamoji troba, kaip anksčiau, taip ir dabar, galėjo būti rykūnei atskira arba bendra su visa šeima. Raguvo dvare, Ukmergės pav., 1610 m., nors ir gausu trobesių, yra net šeimininė, bet apie atskirą rykūnės kiemelį nekalbama¹¹. Taigi rykūnė čia gyveno arba šeimininėje, kadangi šeimos čia buvo nedaug, arba kuriame nors kitame jai skirtame pastate. Vis dėlto, atsižvelgiant į rykūnės darbo reikšmę ir specifiką, jai buvo stengiamasi duoti trobą ir kitus reikalingus ūkinius pastatus. 1635 m. Tryškių dvare, Žemaitijoje, rykūnė gyveno atskiroje troboje, prie kurios buvo kepykla, tvartai gyvuliams, daržinė šienai, šunidė¹². 1655 m. Padubysyje, Raseinių v., prie rykūnės trobos buvo svirnas¹³.

Dalį arba ir visą aprangą rykūnė gaudavo iš dvaro. Tam tikrą dalį drabužių galėjo pasigaminti ji pati iš sulygtos su dvaru žaliavos arba iš savo turimų gyvulių, jeigu jų turėjo. Rykūnė, dirbusi Breslaujos klebonijoje, 1598 m., be kita ko, buvo sulygusi ir 3 rūnas vilnų¹⁴. 1603 m. Paštuvos dvaro, Vilkijos v., rykūnė turėjo namų darbo sermėgą, suknelę iš tos pat medžiagos, dvejus moteriškus marškinius, pirktinę skarą, namų darbo nuometą, 2 namų darbo prijuostas, pusbačius, pirktus už 4 lietuviškus grašius, ir dar porą smulkesnių rūbų¹⁵.

¹ JLZ, 1, 200⁷⁸.

² LMPb, 30, 557—558; LIS, 1, 175—176.

³ PJE, 2.

⁴ Ten pat, 26—28^{1, 6, 7, 10}.

⁵ Ten pat, 26—27^{2, 3, 4, 5}.

⁶ Ten pat, 27—28^{8, 9, 10, 11, 18, 20}.

⁷ Ten pat, 27^{12, 13}.

⁸ JLZ, 1, 202¹⁰⁹.

⁹ VUB, Uk. P. 13887, 268.

¹⁰ JLZ, 1, 198⁴⁷.

¹¹ VUB, Uk. P. 13887, 259—261 a.

¹² JLZ, 1, 200⁷⁹.

¹³ JLZ, 1, 200⁸².

¹⁴ JLZ, 1, 198⁴⁷.

¹⁵ JLZ, 1, 196²⁴.

Savo asmeninėje bandoje rykūnės turėjo smulkesniųjų gyvulių. Įsigyti ir turėti stambesnę gyvulį, pavyzdžiui, karvę, buvo sunkiau, nes ir pačiuose dvaruose palyginti jų nedaug tebuvo. A. Pusleikio iš Upytės pavieto rykūnė turėjo 5 avis¹.

Besivystančio feodalizmo sąlygomis, nelaisvųjų žmonių teisinė padėtis gerokai pakito. XVI a. antroje pusėje smarkiai sumažėjo nelaisvės juridiniai šaltiniai. 1588 metų laidos Lietuvos Statuto teisės normomis, nelaisvaisiais ateityje galėjo būti laikomi tik karo belaisviai². Visi kiti buvę nelaisvi žmonės tampa asmeniškai priklausomais. Tai tam tikru mastu pagerino buvusios nelaisvosios šeimos padėtį. Tarp pirmosios ir trečiosios Lietuvos Statutų laidų dvaro šeimos tarpe palaiptui vis daugiau ima rasti asmeniškai laisvų šeimynykščių. Tai, savo ruožtu, turėjo atsilipti ir į dvaro rykūnių teisinę padėtį. Vis dėlto ir XVII amžiuje, kai kur, pavyzdžiui, Palevėnyje, Upytės pav., Jotainiuose, Upytės pav., Žaiginyje, Žemaitijoje³, sutinkame nelaisvos padėties rykūnių. Apie Žaiginio dvaro rykūnę pasakyta, jog ji kilusi iš kumečių (podworników). Taigi ji nebuvo karo belaisvė ir vis tik buvo laikoma nelaisva. Nors valstybėje ir veikė įstatymai, pagal kuriuos nelaisvais galėjo būti laikomi tik karo belaisviai, bet gyvenime, ypač privačių dvarų žemvaldžiai, ne visada to paisė.

Ukinė pirmenybė kitų dvaro šeimos narių atžvilgiu padarė tai, jog rykūnė tokią pat pirmenybę įgijo ir santykiuose su oficialiais valdžios asmenimis. Nuo 1544 metų rykūnė, nesant dvare paties žemvaldžio, galėjo priimti teismo šaukimo raštą⁴. Suimtą apsigogusį šeimynykštį, nesant namuose dvaro savininkui, rykūnė saugodavo savo atsakomybe⁵.

Rykūnės, kaip gyvulių augintojos, atsiradimas ir šio užsiėmimo vystymasis XVI—XVII a., yra glaudžiai susijęs su dvaro gyvulininkystės vystymusi. Specialių žmonių paskyrimas gyvulininkystės reikalui daug prisidėjo prie jos pakėlimo, jos reikšmės išaugimo bendrojoje dvarų ūkio gamyboje. XVII a. antroje pusėje ir ypač šio amžiaus pabaigoje smarkiai sugriautame dvarų ūkyje sumenko ir gyvulininkystė. Žemės ūkis bei gyvulininkystė ėmė atsigauti jau XVIII a. Kartu su tuo vėl išskyla gyvulininkystė užsiimamą asmenys. Tačiau rykūnės vardą XVIII a. pabaigos šaltiniuose vis rečiau beužtinkame. Asmuo, atlikinėjęs panašias pareigas dvare, imamas vadinti šeimininke (gaspadine), kuri daugiausia rūpinasi virtuvės ir namų apyvokos reikalais, produktyviųjų gyvulių ūkis jai jau nepavedamas. XIX a. pirmojoje pusėje rykūnės nebeužtinkame, jos vardas jau buvo išnykęs.

¹ J. Gerulis, Senieji lietuvių skaitymai, 243, Kaunas, 1922.

² J. Lappo, 1588 metų Lietuvos Statutas, 2, XII sk., 21 §.

³ JLZ, 1, 196^{27, 31, 197³⁶}.

⁴ LMPb, 30, 128—129.

⁵ J. Lappo, 1588 metų Lietuvos Statutas, 2, XIV sk., 1 §.